

SZABÓ GYÖRGY

TORKOS JAKAB DUNÁNTÜLI REFORMÁTUS PÜSPÖK KANONICA VIZITÁCIÓJA 1747-BŐL

A tanulmányunk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv („Processus Visitationis Extra-ordinariae in nomine Domini Anno 1747 die 26 Mai . . .”) eredeti kéziratát a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi.¹ A címet, valamint az egyházvizsgálat alapját képező kérdéseket kivéve a kézirat magyar nyelvű, a szokásos latin citációkkal, betoldásokkal. Témank tehát a Torkos Jakab szuperintendens által, Nagybányai István kéttornyúlaki és Komáromi Pál győri lelkészek (ez utóbbi a tatai egyházmegye esperese, egyházkerületi főjegyző) társaságában a veszprémi, peremartoni és belsősomogyi egyházmegyekben 1747. május 26–június 12 között tartott egyházlátogatás jegyzőkönyve. A 27 levélből álló, 32x20 cm nagyságú kézirat zömmel Torkos Jakab kézírását tartalmazza, kisebb részben Nagybányai Istvánét, vagy Komáromi Pálét.

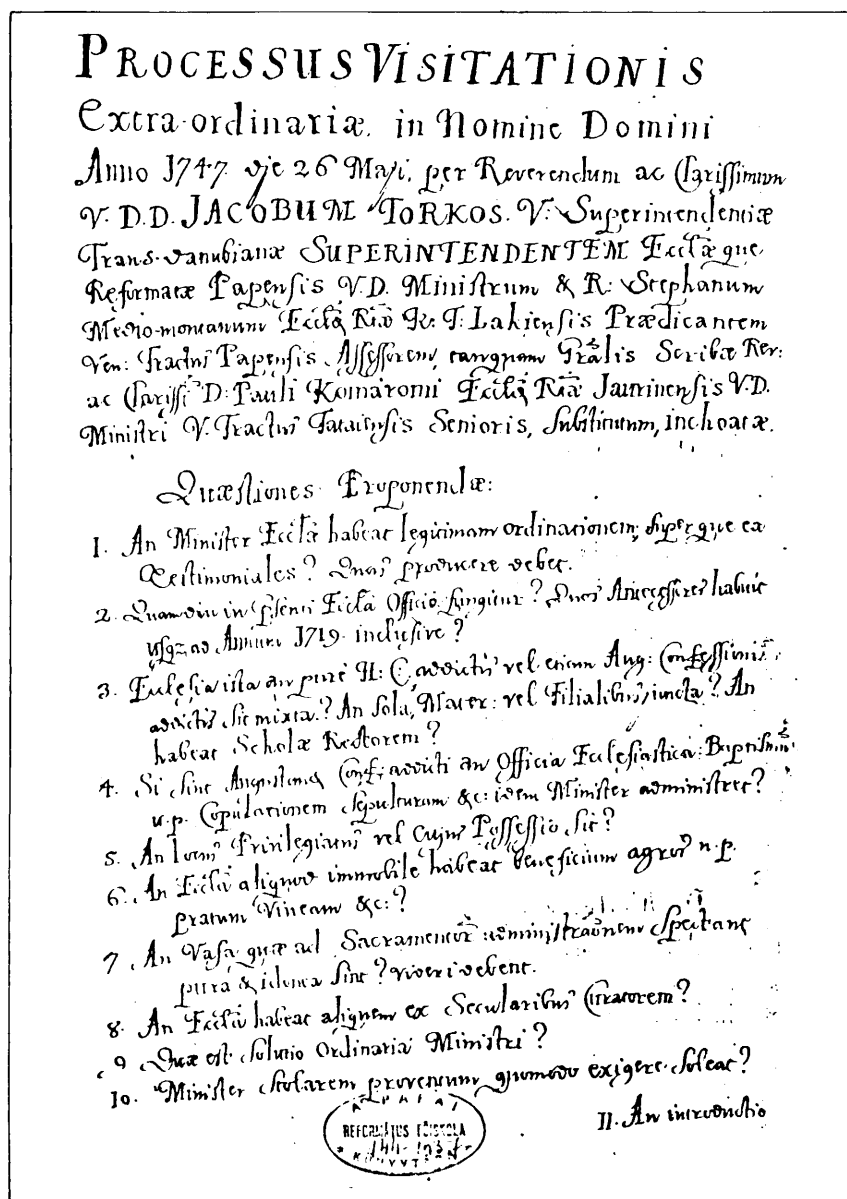
Itt említem meg, hogy a református egyházi gyűjteményekben található kanonika vizitációk tudományos feldolgozása megkezdődött, s ezt a munkát a Közép-Kelet-Európai Reformáció Történetének Kutató Intézete (Debrecen) irányítja. Így kerülhetett sor 1986–87-ben a pápai gyűjteményekben található két kanonika vizitációs napló, illetve jegyzőkönyv feldolgozására, szövegük legelőpelve, sajtókész állapotban van. Az egyik a Torkos-féle kézirat, a másik a már említett Komáromi Pál esperesnek, 1736-ban a tatai traktusban teljesített egyházlátogatásáról készült jegyzőkönyve.² Remélhetőleg kiadásukra is mielőbb sor kerülhet.

A püspöki-esperesi egyházkormányzás legfőbb eszköze a református egyházban is a rendszeresen végzett egyházlátogatás (canonica visitatio) volt.³ Sőt legrégebb zsinati kánonaink szerint ez nem csupán joga, hanem egyenesen kötelessége volt az espereseknek és püspököknek. Számadással tartoztak a traktus és a szuperintendencia legfőbb hatóságának a provinciális, illetve generalis zsinatnak.⁴ A püspöki kanonika vizitációt (generalis visitatio) főbb zsinataink szintén törvénybe

iktatták, ám ezt utóbb a püspökök jobbra elhanyagolták, az esperesekre hagyva az egyházlátogatás teljesítését. Így a püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek anyaga sokkal kisebb az esperesi látogatások jegyzőkönyveihez képest.

1. ábra. Torkos Jakab kanonika vizitációs jegyzőkönyvének címlapja

Torkos Jakab 1711. február 13-án Pápán született. Alsóbb iskoláit Pápán végezhette. A prédikátori hivatalra a sárospataki kollégiumban készült. Mivel felsőbb tanulmányok folytatására Pápán akkor nem volt lehetőség. Miután Sárospatakon befejezte tanulmányait, külföldre ment. 1733–34-ben Zürichben, 1735-ben rövid ideig Utrechtben tanult. Hazatérően 1735 őszén Pápán – rövid

rektorkodás után – lett másodlelkész Komáromy József mellett. Ekkor 24 éves. 1752. május 8-ig pápai prédikátor, amikor is a pápai eklézsia vallásgyakorlatát királyi rendelettel betiltották. Pápáról elűzetven, 1752-ben Peremartonban, majd 1758-ban Adásztevelen foglalt el lelkési állást. 1745-ben – 34 évesen – Kenessey István dunántúli főkurátor hathatós közreműködésével választják püspökké, mely tisztét 40 esztendőn át, egészen 1785-ben bekövetkezett haláláig viselte.⁵ Már mint nem aktív lelkész, de megérthette a pápai gyülekezet, valamint a kollégium Pápára való visszatérését. Egyébiránt nagybátyja volt Torkos Jakab (II.) csöglei, majd pápai lelkésznek, aki 1795-től 1813-ig volt az egyházkerület püspöke. A Torkosról szóló életrajzi méltatások, illetve biográfiai kézikönyveink nem tudnak nyomtatásban megjelent munkájáról. Pedig van, mégpedig egy halotti prédikáció, melyet Kenessey István főgondnok felett mondott el Pápán 1750-ben, s még ebben az évben ki is nyomtatták „Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás...” címmel, feltételezhetően Veszprémben. A nyomtatvány Torkosé mellett tartalmazza Hevesi Sámuel és Kun János emlékbeszédét is.⁶ Két vaskos kötetben a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi magyar nyelvű prédikációit, melyeket Pápán 1735–1752 között mondott el.⁷ Respondens volt az 1734-ben Zürichben tartott disputáción (De divina hominum vocatione...), melyet Hottinger János Jakab zürichi professor elnökletével tartottak. Feltételezhetően ő a szerzője annak a könyörgésgyűjteménynek, mely a „A Pápai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke...” címet viseli. A három prózai illetve verses könyörgést Torkos a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, illetve a Pápára való visszatérés után írhatta meg.⁸ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Pápa) találjuk meg Járdánházy Gábor pápai professor, 1785. december 1-én Torkos felett elmondott halotti orációját, mely életrajzához nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál.⁹

Torkos Jakab püspöksége a dunántúli református egyházkerület történetének legnehezebb időszakára esett, mely a lassú haldoklás, az elsorvasdás időszaka volt. Csak szemléltetésül jegyzem meg, hogy a „csendes ellenreformáció” időszakában 150 templomot vettek el a reformátusoktól az egyházkerület területén.¹⁰ Tudjuk, hogy az első Carolina Resolutio (1731. március 21.) óta a re-

formátus egyházban is a katolikus főesperesek végezték a kanonika vizitációt. A dunántúli református egyházkerületben is folytak ezek a megszégyenítő, s egy másik felekezet belső életébe jogtalanul beavatkozó vizitációk. Egyedül Padányi Biró Márton veszprémi katolikus püspök-főispán 46 protestáns templomot zártott be Somogyban, egy vizitációja után.¹¹

Torkos Jakab közvetlenül megpasztalhatta az árvaságra jutott, s pusztulásnak indult református ekléziák sanyarú sorsát. Az állandó tiltakozáson kívül egyebet nem igen tehetett, de mégis megpróbált mindent, ami jogilag lehetséges volt. Ebben a heroikus küzdelemben, a gyülekezeteket fenyegető ítélet elhárításában erős támasza volt Kenessey István, az egyházkerület első főgondnoka, egészen 1750-ben bekövetkezett haláláig.

De a még „virágzó” gyülekezeteket is erősíteni akarta – hisz az aggasztó külső körülmények ellenére a legtöbb gyülekezetben tovább folytató az egyházi élet –, s ezért, mint szuperintendens végigjárta egész egyházkerületét. Ennek megmaradt dokumentuma a veszprémi, peremartoni, s belsősomogyi gyülekezetek egy részének meglátogatásáról felvett jegyzőkönyv.¹² Egyházlátogatása azonban nagy száka volt a katolikusok, s az aulikus vármegye szemében, melynek főispánja Padányi Biró Márton, a fanatizmusáról, s protestánsgyűlöletéről hírhedt veszprémi katolikus püspök volt. A vármegye 1748. február 11-én kelt levelében megtiltja Torkosnak az egyházlátogatást, s törvénytelenségre hivatkozva, püspöki jogainak felfüggesztése céljából felír a kancelláriához.¹³ A szuperintendens válaszában törvényes megválasztására, valamint az 1734. október 20-án megjelent második Carolina Resolutio-ra (5. pont) hivatkozik, mely megengedte a protestánsoknak, hogy négy evangélikus és négy református püspököt válasszanak, s hogy azok zavartalanul végezhessék a vizitációt.¹⁴ Am Torkos válasza nem elégíti ki a vármegyét, ismét figyelmeztetik, s követelik tőle a püspöki cím azonnali letételét. Tulajdonképpen ezt panasolja el a szuperintendens Mária Teréziához írt, roppant diplomatikusan megfogalmazott kérvényében, kérve a megye rendreutasítását.¹⁵ A Bécsben, 1749. október 9-én kelt, s a kancellária útján közölt leiratában az uralkodó részletes tájékoztatást kér a vármegyétől Torkos Jakab ügyében, de helyesli annak minden lárma és pompa nélkül végzett egyházlátogatását.¹⁶ A vármegye meghallgatása

2. ábra. Torkos Jakab (címszerző) címere. A címert III. Károly adományozta. (Bécs, 1725. október 16.) Részesültek az adományban felesége, Cseh Erzsébet, valamint gyermekeik: István, Jakab, János, József, Zsuzsanna, Rebeka. (OL, R. 64.)

után, 1750-ben kelt leiratában a Helytartótanács Torkost törvényes szuperintendensnek ismeri el, s megengedi neki az egyházlátogatások folytatását is.¹⁷

Torkos összesen 52 gyülekezetet vizitált a jelzett, s aránylag rövidnek nevezhető időszakban (1747. május 26–június 12.). Ezek a gyülekezetek a püspöki látogatás időrendjében a következők: (a helynevek eredeti formájában!)

Veszprémi Traktus: 1. Szent Gál, 2. Vámos, 3. Alsó Őrs, 4. Veres Berény, 5. Csőr
Peremartoni Traktus: 6. Lepsény, 7. Füle, 8. Csajág, 9. Kis Kovács

3. ábra. Torkos Jakab püspök címere. Gyűrűspeciésége alapján rajzolta Mógor Tamás

Veszprémi Traktus: 10. Füred, 11. Arács, 12. Csupak, 13. Szőlös, 14. Udvari, 15. Pécsel, 16. Henye, 17. Köves Kál

Peremartoni Traktus: 18. Kenese, 19. Ennying, 20. Mezőkomárom, 21. Fok Szabadi, 22. Maros, 23. Város Hidvég, 24. Simon Torna, 25. Pálfa, 26. Fel Egres, 27. Kis Keszi, 28. Keresztes, 29. Sz(ent)Mihály, 30. Kálóz, 31. Falu és Szabad Battyán, 32. Soponya, 33. Balhás Szilas, 34. Tács, 35. Pere Marton, 36. Polgárdi, 37. Kajár, 38. Mező Szent György

Belsősomogyi Traktus: 39. Aszaló (Filiája Orczi), 40. Hetes, 41. Szomajom, 42. Kis Asszond, 43. Szena, 44. Szent Benedek, 45. Gige (Filiája Kovácsi), 46. Hedrahely, 47. Kadar Kút, 48. Szilvás Kis Falud, 49. Csoknya, 50. Jád, 51. Magyar Egres, 52. Nagy Korpád.

Rövid összefoglalásban, interpretálva tekintsük át, hogy melyek voltak az egyházvizsgálat alapját képező kérdések: – Mikor exmittálta az esperes a lelkészt az adott eklézsia-ba, mikor, s ki által szenteltetett fel, s vette a „manus impositio”-t, vagyis a kézrátételt, s melyik eklézsia akaratából? Mindezekről van-e testi-moniális (oklevele), s azt illendőkép-pen „produálta-e”, bemutatta-e? Mióta szolgál ezen a helyen, s kik voltak az „antecessorai”, tehát hivatali elődjei? Tiszta református-e a falu, vannak-e evangélikusok, s ha igen, kinek a szolgálatával élnek, kinek fizetnek? Anyaegyház-e az eklézsia, vannak-e filiái? Van-e iskolamester? Nemes helyről van-e szó? A helység kinek a „possessioja”, birtoka? Az egyház mennyi földdel, réttel, szántóval rendelkezik, milyen azok állapota? Az egyház milyen beneficiumokkal, javakkal rendelkezik, milyen az úrvacsora és keresztelői edények állapota? Van-e kurátor, hány, mi a nevük? Lelkész fizetése és egyéb javadalmi, tehát külön a készpénz, s külön a természetbeni javadalom? Mennyi az esketési, temetési, keresz-telési javadalom (stóla)? Az egyház-kező megvan-e? Az eklézsia lédáját (kasszáját) ki kezeli? Van-e senge?

Isten Igéjét tisztán és igazán prédikálja-e a prédikátor, a szolgálatot ellátja-e „híven”, s az úrvacsora sákrementumát időben kiszolgálta-e? Buzgó-e a könyörgésekben alkalmak szerint, illetve az ország vezetőiért, elsőrendben a királynőért, az eklézsia protektoraiért stb. Élete megegyezik-e tanításával, s példája-e a nyájnak? Katekizál-e? Prédikálja-e a „dominicalis textusokat”? Hogyan él családjával, van-e ellene panasz? A hívek gyakorolják-e magukat az „jsteni tiszteletben”? Van-e köztük botránkoztató, felveszik-e az egyhá-

zi fenyítéket? Megadják-e a lelkész „becsületét”? Az „ecclesiai reditus”-t (egyházi jövedelmet, fizetséget) csökkentették-e? Milyen a „parókiális ház” (lelkészlakás) állapota? Van-e valami panasza a lelkésznek az eklézsia ellen, valami kívánsága? Fizetését idejében megkapja-e? A lelkésznek tartozik-e még (restantia) az eklézsia? Milyen ágendát használ a lelkész, vannak-e könyörgéses és egyéb könyvei? Marasztatják-e?

A rektorral, vagy „Scholamesterrel” kapcsolatos kérdések tömören: – Mikor jött jelenlegi helyére, hová való, hol tanult, s hány évet? Családi állapota? Hogy tölti be hivatalát? Szorgalmas-e a gyermekek tanításában? Az iskola hány klasszissal (osztállyal) működik? Mekkora a tanulólétszám? Mennyi a javadalma klasszisonként? Mennyi a készpénz, illetve a természetbeni javadalma ilyenképpen? Van-e illendő ruházata? Milyen a magaviselete? Van-e ellene panasz, illetve neki van-e panasza? Milyen állapotban van az iskolaépület? Milyen viszonyban van a lelkéssel? Van-e a rektor mellett „praeceptor” (segéd-tanító)?

Végül azok felsorolásával ér véget a jegyzőkönyv, akik a gyűlésen jelen voltak. A világi hatalom képviselőit általában a falu bírja és a törvénybíró látta el.

Mindjárt a részletes vizsgálat elején felhívom a figyelmet egy érdekes tényezőre, mégpedig, hogy még a színtiszta református vidéken, illetve községben is legtöbbször katolikus a földesúr, vagy éppen katolikus egyházi birtokról van szó. Berény (Vörösberény) a győri jezsuitáké, Csajág a pálosoké, Balatonfüred részben a tihanyi apáté, részben a veszprémi káptalané. Fokszabadi ugyancsak a veszprémi káptalan birtoka. Torkos egyébként roppant „toleráns” felfelé, finoman fogalmaz, szinte aláza-tos és udvarias. A templomok elvé-teléről csak egyszerű tömondatban tudósít. Egyedül a soponyai lelkész-ről, Tiszteletes Gál Péter Uramról jegyzi meg, hogy „háborgattatik a Méltóságos Földes Urától . . .” Külö-nösen Veszprém vár megyében gyak-ran találkozunk nemes hellyel, ezek zömében színtiszta református köz-ségek (pl. Köveskál). Több nemesi hellyel találkozunk Fejér vár megyé-ben is. E két vármegye területén le-vő veszprémi és peremartoni (ma: mezőföldi) egyházmegyék gyüleke-zetei kisebb károsodással vészelték át ezt az időszakot. A zaklatásokat ezek sem kerülhették ugyan el, mégis a ne-mesi falvak protestáns közösségei vé-dettebbek voltak az intoleráns táma-dásokkal szemben, míg a jobbágyfal-vak – különösen is Somogyban – a

legveszélyeztetettebb helyzetben vol-tak. A meglátogatott helyek többsé-gében csak kevés evangélikus él (a katolikusokra természetesen nem tér ki a vizsgálat . . .), azok is a reformá-tus prédikátor szolgálatával élnek, s annak fizetnek. (pl. Berény, Csór stb.)

A lelkipásztori munka színvonalát, a papok képzettségét, valamint az egyházfegyelmet tekintve a hanyatlás, s a színvonalromlás jeleit regisztrálhatjuk a vizitációk alapján. Természetesen az ellenreformáció káros következményeit az okok magyarázatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mindenesetre a lelkészek jelentős része 10–15 évig is felszentelés nélkül végzi munkáját, több helyen lévita (kisebb végzettséggel bíró személy, aki ott, ahová nem jut rendes akadémiai végzettséggel rendelkező lelkész, ellátja a tanítói és lelkészi teendőket is) tevékenykedik. A lelkészek jelentős hányada nem rendelkezik testi-moniálissal, tehát a kirendelést és a felszentelést igazoló okmánnyal. Kisebb helyeken előfordul, hogy fe-lsőbb tanulmányait be nem feje-zett diákok, illetve a rektorok látják el az egyházi szolgálatokat is (lévita-ság), de előfordul olyan eset is, hogy tanító hiányában a lelkész oktatja a gyermekeket. Az 52 gyülekezetből egynek a lelkészéről sem tudjuk, hogy külföldet járt volna.

A prédikátorok teológiai felké-szültségéről persze legjobban a köny-vek árulkodnak. Legtöbbjük rendel-kezik könyvekkel, leginkább ágen-dákkal és könyörgéses könyvecskék-vel. A nyomtatott könyvek mellett még jelentős a szerepe a kéziratos másolatoknak is. Az imádságosköny-vek nagy népszerűségnek örvende-nek, nélkülözhetetlenek a lelkipász-tori munkához. Ilyenl szinte mind-egyik lelkész rendelkezik. A zselic-kisfaludi Tihanyi Istvánnak „nyom-tatásban vagyon három imádságos-könyve.” Az igehirdetések alapját leg-több esetben a perikópa-rend szerin-ti „dominikák” képezik. A prédiká-ciók, imádságok, a kultuszi és kegye-ségi irodalom egyéb produktumai alapvető dokumentumai – a még teológiailag is kevésbé vizsgált – kegyességtörténetnek. Látni fogjuk a puritanizmus távolágokat áthidaló, s könyveken át megnyilatkozó egy-házmegtartó- és építő hatását. Erről Esze Tamás így ír egyik tanulmányá-ban: „Kovásként munkáló lelki ha-tása felmérhetetlenül nagy volt, szé-les körben hatott és hosszú ideig tar-tott . . .”¹⁸ A református kegyesség legszebb megnyilvánulásai éppen a 18. századból ismertek, s ebben az „árva eklézsia” járnak elől, melyek templomuktól, lelkészüktől megfosz-

tottak, hogy így kényszerítsék azokat a református hit feladására.¹⁹

Nem hallunk tudományos munkát folytató lelkészről, annál többet a gazdálkodó lelképászorokról. Kétségkívül, hogy a kor prédikatori életformája nem sokban különbözik a parasztitól. Mindez persze a „csendes ellenreformáció” protestáns egyházpolitikájának az eredménye, de nem lehet mindent csak arra fogni. A protestantizmus létbizonytalanságban élt, s ez hátrányosan érezte hatását az iskolaügyben is. Debrecen és Patak volt a protestáns iskolázás két fellegvára, de a külföldi egyetemekkel azok sem vetélkedhettek. Dunántúlról is ide áramlik a protestáns diákság felsőbb tanulmányainak végzésére. A protestáns peregrinációk visszaszorítása ugyancsak nagy hátrányt jelentett a protestánsok számára. Ám az is igaz, hogy falusi, de mezővárosi népünk is jobban becsülte gazdálkodó, „mindenhez értő” papjait, mint azokat, akik csak a tudománynak, vagy a „szent szolgálatnak” éltek. Ez utóbbiak előbb-utóbb elégték az értetlenség és a meg nem értés máglyáin.

Visszatérve a könyvekhez. A vizitált 52 gyülekezetben csak négy lelkésznek volt az ágendán, illetve a kézírásos vagy nyomtatott könyörgéseken kívül más könyve. Ezek is jobbra prédikációs-kötetek, tehát a homiletikai irodalom körébe tartozó munkák. Egyéb teológiai diszciplínák nincsenek képviselve a könyvek között. Érdekes módon Bibliáról, énekeskönyvről, a Heidelbergi Kátéről nem tesz említést a vizitáció, talán mert meglétük természetes követelmény volt. A világi irodalmat képviselő könyvek meglétéről (történeti munkák, széphistóriák, kalendáriumok stb.) szintén nem tudósít az egyházlátogató, mert ez nem volt feladata. Ám e könyvek meglétét és használatát joggal feltételezhetjük, még ha korlátozott számban is. Ám az igaz, hogy a lelképászorok tudományos képzettségének, tudományuk tisztaságának vizsgálatára és felügyeletére a kor kanonika vizitáció nem tudnak olyan súlyt helyezni, ahogy azt a 16–17. századi református zsinatok végzései előírták.²⁰

Mindenesetre a kisasszondi levétárról, Arácsi Gergelyről ezt olvashatjuk: „... *Tiszteletes Decsi Pál Uramtul tanítottatott a Declinatoria, nem tanult tovább* ... (tehát egyetlen latin osztállyal lévita lehetett!) *Most könyv nélkül prédikáll, az előtt könyvből, vagynak némelly könyvecskéi. Németi Uram dominicája. Via salutis, Uti társ, Halotti centuria, Arany temjénező, Mennyei tárház kulcs, Lelki áldozat* . . .” Sor-

rendben tehát a következő könyvekről van szó, jelezve a Szabó Károly szerinti RMK-számot is:²¹ 1. Szatmárnémeti Mihály: A négy evangélisták szerint való dominica. (Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179.) Kisebb eséllyel ugyan, de lehet még szintén tőle a Dominicalis praedikatioiok toldalékja” is. (Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.)

2. Drégelypalánki János: Via salutis . . . (Debrecen, 1682. RMK I. 1277.)

3. Sélyei Balog István: Uti társ . . . (Várad, 1657. RMK I. 928.)

4. Szatmárnémeti Mihály: Halotti centuria, az az száz halotti praedikatioiok . . . (Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.)

5. Arany temjénező. (Imádságos könyv. Hely nélkül, 1701. RMK I. 1641.) Tulajdonképpen Kanizsai Pálfi János dunántúli református szuperintendens Arany temjénező. Thuriolum aureum (Pápa, 1632. RMK I. 625., RMNY 1553.) című munkájáról is szó lehet, bár kisebb valószínűséggel.²² Lehetséges azonban, hogy egyazon könyv különböző edícióival állunk szemben, ahogy ezt Balázs László is gyanítja.²³ Érdekességként említem meg, hogy a gályarabok is e mű magyar nyelvű szövegéből imádkoztak.²⁴

6. Szatmárnémeti Mihály: Mennyei tárház kulcsa. (Kolozsvár, 17. sz., de van egy 1702-es kiadása is. Sztripszky 2172, 2198.)²⁵

7. Várad Belényesi Ferenc: Lelki áldozatok, az az könyörgések és háladáások. (Kolozsvár, 1670. RMK I. 1104.) Ám ez lehet Csuzi Cseh János győri református lelkész és orvos (Csuzi Cseh Jakab gályarab prédikátor, majd dunántúli szuperintendens fia) „Isten eleibe felvitett *lelki áldozat* avagy: Áhítatos könyörgések (Győr, 1736.) című műve is.²⁶

Ujlaki Sámuel, szennai lelkész „Dominicális Textusokat prédikáll és a Csapkés Komáromi Uram Igaz hitit, vagynak írott prédikációi is, mellyeket prédikáll, vagyon Ágendája, vagynak imádságai írásban és nyomtatásban, a mellyekkel szokott élni”. Komáromi Csapkés György: „Igaz hit . . .” című prédikációs-kötete ez a munka (Nagyszében, 1666. RMK I. 1042.) Komáromi mérsékelt puritán eszméket vallott, soha nem konfrontálódott az ortodoxiával, ám egyházszervezeti kérdésekben határozottan presbiteriánus, s a keresztyén életgyakorlatról vallott felfogása alapján is a puritánok közé sorolható.²⁷ A gigei prédikátor „*Gelei Uram praeconiumából tanít néha*”. Geleji Katona István erdélyi püspök (ő volt a puritánusok legfőbb ellenlábas)

Gyulafehérvárott 1638-ban és 1640-ben, két kötetben megjelent „Praeconium evangelicum” című prédikációs kötetét (RMK II. 521 és 552.) használta tehát a gigei lelképászor.²⁸ Komáromi Sámuel szentbenedeki lelkész „*különb külömbféle könyvekből él, a dominiciával is. Catechizál. Vagynak orationallissai*”, vagyis könyörgéses könyvei. Tihanyi István szilváskisfaludi lelkész „*a . . . dominicális Textusokkal másokat is prédikáll. Vagyon ágendája. Nyomtatásban vagyon 3 imádságos könyve.*” Marosi Sámuel csokonyai lelkész „*a dominicából prédikáll, más könyvből is néha. Ágendája vagyon, de nem tudja kié, a dominicát sem tudja, a Káldiénak mondotta. Imádságos könyv vagyon. Lelki áldozatnak vallja. Igazságnak Áldozattya is vagyon . . .*” Itt a katolikus Káldi György: „Vasárnapi prédikációk I. része” című művéről lehet szó, ami Pozsonyban jelent meg 1631-ben (RMK I. 601.), bár lehet ugyanőtőle az „Innapi prédikációk I. része” is. (Pozsony, 1631. RMK I. 602.) A „Lelki áldozat” azonosítását az előzőekben már közöltük, Várad Belényesi Ferenc vagy Csuzi Cseh János a szerző. Az „Igazságnak áldozatja” című munka Kolozsvárott jelent meg 1666-ban (RMK I. 1036.).

Nincs egységes és kötelező ágenda, s így nyilvánvalóan liturgiái egység sem a 18. században.²⁹ A legerjedtebb ágenda a református egyházban, így Dunántúlon is ebben a században Milotai Nyilas István tiszántúli püspöké, munkája a 18. században is számos, részben átdolgozott kiadást ért meg.³⁰ A legtöbb lelképászor Milotai Nyilas ágendájának valamelyik kiadásával rendelkezik. (pl. Tác, Hedrahely stb.) Az egységes és kötelező ágenda terve egyelőre kivitelezhetetlen volt, ezért a dunántúli református szuperintendenciában arra törekedtek, hogy a leggyakrabban használt Milotai-féle ágendát tegyék általánossá. A peremartoni (1745), majd a pápai (1747) egyházkerületi közgyűlés is kimondta, hogy „azon egy ágendával vagy liturgiával” . . . valamint „egyforma ágendával” éljenek a prédikátorok.³¹ A szomajomi lelképászor „Erdélyi” ágendával rendelkezik. Ez Milotai ágendájának kivonatos kiadása lehet, ami a Confessio Helvetica-val egy kötetben együtt jelent meg Kolozsvárott, 1679-ben (RMK I. 1232.). 1755-ben egyébként újra kiadták Kolozsvárott. Nagyon kicsi annak a valószínűsége, hogy az említett ágenda Heltai Gáspáré lenne, ami 1550-ben és 1559-ben szintén Kolozsvárott jelent meg. (RMK I. 344. – RMNY 85., RMK I. 154. – RMNY 154.)

A csóri prédikátornak „Debreceni Ágendája vagyon”. Ez megint csak Milotai Nyilas 1634-ben Debrecenben, Fodorik Menyhért által kinyomtatott ágendája lehet. (RMNy 1576.) Tehát minden út Milotaihoz vezet. Benedek Sándor többször is idézett művében ezt írja: „A csóri lelkész többek között azt felelte, hogy „*Rimaszombati Mihály debreceni ágendájával él*”, tehát azzal az ágendával, ami akkor Debrecenben gyakorlatban volt.”³² Az idézett mondat tévedés eredménye, hisz a csóri lelképásztort hívják Rimaszombati Mihálynak, s neki, ismétlem: „*Debreceni Ágendája vagyon*”. Rimaszombati Mihály az, aki tehát debreceni ágendával él, mint csóri lelképásztor. A Benedek Sándor által idézett rész azonban nem is fordul elő az eredeti szövegben.³³ Másutt pedig Tatai Csirke Ferenc († 1765) debreceni prédikátor, tisztántúli püspök nyomtatásban soha meg nem jelent, de Debrecenben gyakorlatban levő ágendáját jelenti számára a „debreceni agenda”.³⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy mégis a könyvek jelentették a legnagyobb megtartó erőt az egyház számára, hisz még a kisebb végzettséggel bíró léviták sem nélkülözhetik a könyveket, sőt akarva-akaratlan népszerűsítik a puritán könyveket. Regisztrálhatjuk a puritán szellemiség évtizedeket áthidaló, könyveken át ható szerepét. A puritánizmus tehát nem egyházkormányzati szinten élt tovább, hanem a hívő életgyakorlatban. A 17. század végére a protestáns ortodoxia ideje végleg leáldozott, a puritánizmus eszméi – mégha szelidebb formában is –, de meghódítják az egyház közösségét. Az ortodoxia nem tudja útját állni a coccejánizmusnak és a cartesianizmusnak. Az új, népi kegyesség mindennapi részét képezi az igeolvasás, a közös éneklés és imádkozás, s nem utolsósorban a puritán irodalom termékeinek olvasása.³⁵ A könyvek számbavétele is megerősíti, hogy a zömmel puritán szerzők művei mellett jól megférnek az ortodox Geleji Katona István és Milotai Nyilas István munkái. De azt is leszögezhetjük, hogy időszakunkban a távoli Erdély, valamint Tiszántúl protestáns könyvkultúrája, szellemisége volt Dunántúl reformátusságának szellemi táplálója, identitásának megőrzője. A debreceni nyomda 18. századi könyvjegyzékeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 17. századi puritán könyvek egész sorát adják ki újra, változatlan impresszummal, így védekezve az ugrásra kész, klerikális cenzura ellen.³⁶ Szigeti Jenő kimutatta, hogy a paraszti ecclesiolák

kialakulására is a puritán-pietista kegyesség gyakorolta a legnagyobb hatást egészen a 19. század végéig. De az ún. szabadegyházak gyökerei is ide nyúlnak vissza. A baptisták a 19. században újra kiadják több puritán-pietista szerző művét, így Párizs Imre „*Keskeny út . . .*”, Milton „*Elvesztett paradicsom*”, Bunyan „*A Zarándok útja*” című munkáit stb.³⁷

A papság erkölcsisége Dunántúlon a kanonika vizitációk alapján jónak mondható. Legtöbb prédikátorról azt olvashatjuk, hogy „*élete tanításával megegyező . . .*” Persze vannak kivételek. Mint a füredi prédikátor, aki „*még eddig jól viselte magát egyébiránt, de mikor bort iszik vagyon hirtelenség benne, nem veszekedett ugyan senkivel, hallották, hogy másutt tánczolt, a kertébe mentén a szomszédja tyúkjában hármat azokban el lött . . .*” A kadarkúti prédikátor pedig – írja Torkos – „*részegen jött előnkben. Reversalist adott, assessorsgától megfosztatott*”. A szilváskisfaludi prédikátor ugyancsak részegen ment a vizitátorok elé, „*az melyről reverzalist vettünk, hogy azután józanon él*”. A szentbenedeki lelkészről pedig azt olvassuk, hogy a „*közönséges censura után méltatlannak ítéltetett manus impositiora*”.

Sokkal több a panasz a hívek egyházhoz való hűségére, különösen is erkölcsükre. Az üldözött egyház minden bizonnyal nem élhetett úgy a fegyelmezés eszközeivel, mint annak előtte. Mezöszentgyörgyön „*N(emes) Vechelius András az ifjú negyedfél esztendőtlől fogva kétszer sem Communicált*”. A kisasszondi lévitára harragszanak a hívei „*. . . hogy a bűnről őket meg feddi kötelessége szerént . . .*” A gigei lelkész „*a részegség ellen sok intéseket tett, de nem tarttyák véteknak, a káromkodókat megbüntetik, vasárnaprontókat, ha két prédikáció előtt kimennek . . . A gonosztevőket igen szorgalmatosan megbüntetik . . .*” A legtöbb helyen az egyházi fenyítéket már nem szabhatják ki kötelezően mégsem, a hívek szabad akaratukból vehetik azt magukra.

Valamely gyűlkezetbe – az eklézsia kívánságára – az esperes exmittálta a lelképásztort, nagy ritkán a püspök. A lelképásztort erről „*testimoniális*”-t kapott, amit vizitációkor be kellett mutatnia. Ám sok lelkész nem rendelkezett ezzel az oklevéllel. A szőlősi „*Tiszteletes*” Őrsi János prédikátor Uram exmittáltotta 1730-ban 10 Juni Monoszlóban azon ekklesia kívánságára Tiszteletes Deáki István Senior Uram által, de Testimoniális nem adott Ő kegyelme.” Sokkal fontosabb volt azonban a felszentelés, az ordináció kérdése.

A felszentelés általános norma volt, sokkal inkább, mint bármi más. A reformátori tanítás – így Kálviné is – kihangsúlyozta a *ministerium et ordo verbi Dei* isteni és apostoli eredetét (apostolica successio), de egyértelműen elvetette annak *episkopális* értelmezését. A hazai református liturgiák elvi álláspontja az volt, hogy a felszenteléskor számolni kell a püspökök szolgálatával, de ez nem lehet *sine qua non*-ja az ordinációnak. A *ministerium verbi Dei* apostoloktól eredendő, s korokat átívelő történeti kontinuitása nem a püspökök, hanem a szolgálat, az „*egyetemes papság*” szellemében végzett szolgálat folytonosságában adatik tovább.³⁸

A gyakorlatban a felszentelés – ezt mutatja a vizitációkból nyert kép is – mégis a püspök jogköre volt, a vizitációk alkalmával ő szentelte fel a lelkészeket kézzel (manus impositio). Kollektív lelkész-szentelésről szó sem lehetett a politikai helyzet miatt, hisz nem lehetett generális zsinatokat tartani. Olyan azonban előfordult (így Torkos Jakab egyházlátogatásakor is), hogy egy kisebb körzet papjait egy helyen szentelte fel. Ilyen hely volt pl. Somogyban Aszaló, vagy Szomajom, illetve a mai mezőföldi egyházmegye akkori székhelye Peremarton. Sokszor 10–15 év is eltelt, mire egy lelkész részesült a felszentelésben.³⁹ A felszentelésről szintén testimóniumot kapott a lelkész, mégis sok korábban felszentelt lelkész nem rendelkezett ezzel a bizonyítvánnyal. Nincs „*testimoniális*” például Rimaszombati Mihály csóri, Csákvári István fülei, Bánhorváti Miklós simontornyai prédikátoroknak. Több olyan esettel is találkozunk a vizitációban, hogy a felszentelés és a kézzelétel nem egy időpontban történik, sőt több év is eltelhet a kettő között. Ilyen a szentgáli lelképásztor esete: „*Tiszteletes Naszályi István Predicator Uram . . . Tevellyen felszenteltetett 1739-ben die 27 Aprilis Tiszteletes Komáromi József Uram által. Manus impositiot vett ő kegyelme Anno 1745. 3. Mai Peremartonban Tiszteletes Superintendentens Torkos Jakab Uram által . . .*” De idézhetem az enyingi egyházlátogatást is: „*Tiszteletes Tokai Pál predicator Uram . . . a Peremartoni Tractusnak Seniora, a Prédikátorságra exmittáltott Hodosi Sámuel Superintendentens Uram által Anno 1710. die 18. Juni a Tüpszentmiklósi Ekklesianak kívánságára Kovácsiban. Manus impositiot vett 1743-ban die 17 Juni.*”

Az idézett esetekben, s a többi ilyen esetben is a felszentelést mindig az egyházkerületi főjegyző (püs-

pökhelyettes) végezte, feltételezhetően a püspök betegsége, vagy más jellegű akadályoztatása miatt, s a kézrátételt (manus impositio) a püspök későbbi időpontban végezte el.

A vizitációkból kiderül, hogy a lelképásztori munka lehangsúlyosabb részének az igehirdetést tartották. A vizitátor sajnos csak azt vizsgálta, hogy *mit* prédikálnak (dominícát, egyéb textusokat, kátét), arról nincs szó, hogy *hogyan*, milyen színvonalon prédikálnak. Egyedül a simontornyai lelkésztől jegyzi meg, hogy „Tiszteletes Uram hosszas unalmas a prédikálásban, a könyörgést igen vontatva mondja . . .” Fontos a sákramentumok jó rendben történő kiszolgáltatása, persze „illendő edényekkel”, de a betegek látogatása is (pl. Berény, Nagykorpad, Kiszaszszond).

A lelkészek javadalma a kézpénzés a természetbeni javadalomra osztható. A temetésért, keresztelésért, „copulatio”-ért (esketésért) külön járandóság illeti a lelkészt. A természetbeni járandóság legtöbbször: bor, búza, hús, faggyú, só, bors, fa, széna, de idetartozik a „szekeres szolgálat” (tehát a pap fáját, szénáját stb. beszállítják), valamint földjeinek megmunkálása, a termés betakarítása stb. Néha a perpetua coquia (állandó sorkoszt) is a járandóság része. A „senge” mindig az ekléziáé. Az „egyházkelő” (introductio) a legtöbb helyen megvan, ahol nincs ott ígéri felállítását. Egyedül a kajári gyülekezet ellenzi az egyházkelő bevezetését. A kisasszondi lévita javadalmában érdekes kitétel, hogy „. . . a harangozásért egy egy sertés lábat . . .” kap. „Ha élénekli a prédikáció nélkül eltemetendőket dénár 11, virrasztástól dénár 11” illeti. „A leányokat a templomban megmarasztván fizetnek egy oka Lent, egy oka pedig két font”⁴⁰.

A tanítók szinte kizárólag a mai középiskolának megfelelő végzettséggel bíró diákok voltak, akik befejezték a retorikai osztályt, de a bölcsészeti (akadémiai) osztályig már nem jutottak el. Nagy ritkán fordult elő az akadémiai tagozatig eljutó rektor. Ilyen a mezőkomáromi mester például, aki két és fél évig volt marosvásárhelyi tógatus diák. Ő a „mesterei hivatallal megelégszik míg az Isten más módot mutat.” A rektorok többsége azonban csak a latin iskola, az akkori gimnázium befejezéséig jutott el. Ezt a rétori osztály zárta be. Az általánosan elterjedt kollégiumi modellben a gimnáziumi tagozat 3–4 év alatt elvégezhető grammatikai osztályból (általában a syntaxis zárta) és 2–4 év alatt elvégezhető retorikai-poetikai osztályból állt. A

latin iskola tehát minimum 6, maximum 8 osztályból állt.⁴¹ A gimnáziumhoz szervesen kapcsolódtak az akadémiai tagozatok, így a 2–3 éves filozófiai osztály, s a 2–3 (vagy 4–5) éves teológiai tanfolyam.⁴² Nyilvánvaló, hogy a rektorok vagy mesterek idáig nem jutottak el, ezért olvassuk legtöbbször, hogy „prédikátorságra” vagy „kollégiumra” igyekeznek. Így a kenesei „schola mester”, a mezőszentgyörgyi, aki egyébként a kenesei prédikátor fia, a csopaki és a csajági tanító. A füredi mester, aki pápai diák volt szintén „collegiumra igyekezik”. A pécselyi tanító debreceni diák volt, jól prédikál, s nem igyekezik prédikátorságra. Polgári István peremartoni iskolamester 7 esztendeig volt sárospataki diák, s „*egyházi állapotra szánta magát mind éltéig*”. Tálás Ferenc berényi rektor prédikál, ha kell, marosvásárhelyi diák volt „*negyedfél*” esztendeig, s „*leviticumra igyekezik*”. Ebből is látható, hogy a lévitaság a tanítói és prédikatori tiszt között helyezkedett el. Kolozsvári István táci mesterről csak annyit tudunk meg, hogy „*még tanulni kíván német nyelvet*”. A kisasszondi lévita, Arácsi Gergely a prédikátortól tanítattott declinatoria és nem is tanult tovább. Tehát egyetlen latin osztállyal töltötte be hivatalát. Ennek ellenére nem lehetett műveletlen ember, hisz a legtöbb könyvet éppen nála regisztráltuk. Az is lehetséges, hogy korábban más hivatással rendelkezett, talán katona volt. A városhidvégi mesterről megjegyzi a vizitáció, hogy „tudományára nézve igen gyenge”. A csóri mester a jegyzői tisztelet is betöltötte, „prédikáll, könyörög, ha kell”. Nagy Géza egyháztörténész szerint csak azok prédikálhattak, akik elkötelezték magukat a továbbtanulásra.⁴³ A vizitált gyülekezetekben ők voltak többségben. Több helyen a mesterek harangoznak, temetésekén énekelnek, vagy éppen énekszóval temetnek (pl. kisasszondi lévita), vagy halott mellett virrasztanak. A fülei rektorral azt olvassuk, hogy „nincs commendatoriája . . .” A tanító munkáját bár a lelkész felügyeli, de a kirendelést ő is az esperestől nyeri el szolgálati helyére. A vizitátorok (esperes vagy püspök) minden esetben megvizsgálják a tanító munkáját is. Fizetésük általában egyharmada a lelkészének. Ez persze az osztályok és a tanulók számától függ. A tanítói javadalom szintén pénz- és természetbeni javadalomra osztható. Az utóbbihoz tartozik a szinte elmaradhatatlan „perpetua coquia” (sorkoszt), valamint a „sabbathale”. Ez utóbbi tulajdonképpen a szombatnapi malomvámot jelenti, ám falun a rektor jövedelmének szerves

része volt, s gyermekeként egy „*mércze tavaszt*” jelentett. Néha pénzbeli megváltást fizetnek érte. Előfordul, hogy a sorkosztot is megváltják, terményben vagy pénzben fizetik meg. A „didactrum”-ot (tandíjat) gyermekeként kézpénzben adják. Ezt néha a „lusus” helyettesíti, amit kézpénzben és egyéb módon (gabona, csirke stb.) folyósíthatnak.

A vizitációban említett iskolák „partikuláris” (részleges) iskolák. A partikuláris iskolarendszer szervesen kapcsolódott a bázisintézményt jelentő anyaiskolához, illetve kollégiumhoz (Debrecen, Patak, Pápa). A kisebb falusi latin iskolákban persze csak az alsóbbfokú tanulmányok elvégzésére volt lehetőség, a teljes középfokú tagozat csak a nagyobb partikulákban (pl. mezővárosokban) voltak meg. Ezekben az iskolákban szerény, gyakran mostoha körülmények között folyt az oktatás, mégis ezek voltak a hazai népoktatás legfontosabb őrhelyei.⁴⁴ Az esetek zömében a „syntaxis”-ig ment el az oktatás. Füreden például vannak declinisták, conjugisták, grammatisták, comparisták, syntaxisták, lectoristák. A meglátogatott gyülekezetek egyharmadában nincs tanító, leginkább a somogyi és peremartoni egyházmegegyekben. A falusi iskolákban, az elemi oktatásban első a gondos katekizálás, az anyanyelven való írás és olvasás, a Biblia ismerete, de a latin nyelv oktatása is elmaradhatatlan.

Legtöbbször csak ideiglenes, átmeneti állásnak tekintik a tanítóságot, hisz a „rectoria, praeceptoría” lejárt után a rektorok és préceptorok zöme továbbtanul papnak valamelyik (Debrecen, Patak) kollégiumban, esetleg külföldre is kijut (peregrinatio). Ez utóbbiak hazatérve papok, vagy professzorok lehetnek.

A meglátogatott gyülekezetek jelentős részében már működik a presbitérium, azt „publicálják”, kihirdetik. A kurátorság ugyancsak megvan már, de mindez még nem általános.

Bízunk abban, hogy tanulmányunkkal sikerült felhívni a figyelmet a kanonika vizitációk egyház- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt nélkülözhetetlen forrásanyagára, s feldolgozásuk, elemzésük, szövegközlésük elodázhatatlan szükségességére.

JEGYZETEK

1. A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (DREK), Kézirattár. O. 669.
2. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL), 80 ff. Ebből 1–31 ff. lett feldolgozva. A két

- kanonika vizitáció jegyzőkönyvét e cikk szerzője készítette elő szöveggé. Mindkét kézirat legélt szövege a Közép-Kelet-Európai Reformáció Történetének Kutató Intézete (Debrecen) egyháztörténeti forrásgyűjteményében található, valamint a szerzőnél, aki 1987 szeptemberében a Magyarországi Református Egyház Theológiai Doktorainak Kollégiumában (DC), Pesten előadást tartott Torkos Jakab egyházlátogatásairól. Itt mondok köszönetet Makkai László, Balázs László, Beliczay Angéla, Dankó Imre, Szigeti Jenő továbbgondolásra készítő észrevételeiért.
3. ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 167.
RÉVÉSZ Imre: Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig. Debrecen, 1926. 21.
KUR Géza: A Komáromi Református Egyházmege. I. k. Komárom, 1937. 111–113.
BALÁZS László: Vértessalja. A Vértessaljai Református Egyházmege története. Budapest, 1986. 111.
 4. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 167. RÉVÉSZ Imre op. cit. 21. KUR Géza op. cit. 111–113. BALÁZS László op. cit. 111. THURY Etele: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. k. Pápa, 1908. 149, 393, 434.
 5. TÓTH Endre: Torkos Jakab dunántúli ref. püspök (1711–1785), mint igehirdető. Budapest, 1937. 4–7. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 650. Komáromi Pált választják meg püspöknek elsőként, de ő a győri eklézsia tiltakozása miatt nem vállalja a püspöki tisztelet.
 6. [TORKOS Jakab]: Istenfő hűvekhez méltó halotti sírás . . . – HEVESI Sámuel: Emlékezetnek oszlopa . . . a pápai coemeteriumban . . . – [KUN János]: Néhaj jó emlékezetű Kenesei István . . . utolsó tisztességtele . . . [Veszprém], 1750. Nyomda nélkül. 4-rét. Torkos prédikációja ebből 26 lap! Lásd: Magyarország bibliográfiája 1712–1860. V. Pótlások Petrik Géza művének I–IV. kötetéhez. Budapest, 1971. 524.
 7. „Varii sermones ecclesiastici, olly elmékedések . . .” DREK, Kézirattár. 0. 670.
 8. DREK, Kézirattár. 0. 988.
SZABÓ György: Adalékok a pápai református egyház és kollégium történetéhez. (Torkos Jakab, I. szuperintendens ismeretlen könyörgései.) Tanulmány megjelenés alatt. Hozzá kapcsolódik a két verses és egy prózai könyörgés forráshű szövege is.
 9. A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510–1811. Ismerteti Liskay József. Pápa, 1875. (A továbbiakban LISZKAY Okmánytár. DREL) 501. számú kézirat. Fénymásolatban ugyanez megtalálható: DREK, Kézirattár. 0. 1076.
 10. BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, 1985. 148.
 11. Ibidem 148.
 12. Torkos vizitációjával eddig érdemben kevesen foglalkoztak. A belsősomogyi református eklézsiaakra vonatkozó részt, valamint a püspöki vizitáció bevezető latin részét, rövid magyarázattal már közzétette korábban Beck Gergely. BECK Gergely: A belsősomogyi ref. egyházmege története. I. rész. Kaposvár, 1935. 87–107. Bellai Zoltán kisebb közleményben – Beck munkájára építve – foglalkozott a vizitációk vonatkozásában s a somogyi egyházmege viszonylatában az istentiszteleti élet 18. századi jellegzetességeivel. BELLAI Zoltán: Az istentiszteleti élet szabályozása a 18. században. Református Egyház 1982. 37–38. Torkos vizitációira több utalás történik a következő alpműben: BENEDEK Sándor: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. Órsziget, 1971. 35–37. etc.
 13. TÓTH Endre op. cit. 7. LISZKAY Okmánytár. DREL, 282. számú irat. TÓTH Ferenc: A helvétizai vallástélt tartó túl a dunai . . . superintendenciában élt superintendensek, vagy református püspökök élete. Győr, 1808. 178–179. (Ebben Torkos Jakab püspökről: 169–189.)
 14. LISZKAY Okmánytár. DREL, 283. számú irat.
 15. Ibidem 284. számú irat. TÓTH Ferenc op. cit. 178–181.
 16. LISZKAY Okmánytár. DREL, 293. számú irat.
 17. TÓTH Ferenc op. cit. 181–183. TÓTH Endre op. cit. 7.
 18. ESZE Tamás: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház, 1957. 178, 180.
 19. Ibidem 180.
 20. RÉVÉSZ Imre: Biblia és suba. (A parókialis könyvtárak legrégibb történetéből) Igazság és Élet, 1937. (III. évf.) 9. szám. 358–360.
KUR Géza op. cit. 107–108.
Torkos vizitációjában a „De Auditoribus Minister inquirendus?” című vizitációs rész 7. és 8. pontja tartalmazza a használt könyvekre vonatkozó kérdéseket:
7., „An praeter dominicaler textus concionetur?
8., „Agendorum formulam quam habeat?”
 21. SZABÓ Károly: Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I. Budapest, 1879.
 22. Régi Magyarországi Nyomtatványok II. k. 1601–1635. Budapest, 1983. 548–549.
 23. BALÁZS László op. cit. 318.
 24. Ibidem 318.
 25. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. Egybeállította Sztripszky Hiador. Bp., 1967. (Az 1912-es edíció újra kiadása!)
 26. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 131.
 27. GYÖRI János: Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83–1983/84. iskolai évről. 91–116. (A tanulmány egyébként az „Igaz hit . . .” című kötetet veszi elemzés alá!)
 28. ZOVÁNYI Jenő op. cit. 213–214.
SZABÓ Károly: Régi Magyar Könyvtár II. k. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1885.
 29. BENEDEK Sándor op. cit. 34–35.
 30. Ibidem 32, 36.
ZOVÁNYI Jenő op. cit. 406–407.
 31. A Dunántúli Ref. Egyházkerület jegyzőkönyve 1745. 8. pont. 1747. 8. pont. DREL.
BENEDEK Sándor op. cit. 36–37.
 32. BENEDEK Sándor op. cit. 35.
 33. Ibidem 37.
 34. Ibidem 37.
 35. SZIGETI Jenő: A XVIII. század első felének magyar protestáns imádság-irodalma. In: A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának évkönyve (1983.) Budapest, 1984. 263.
 36. BENDA Kálmán–IRINYI Károly: A négy század éves debreceni nyomda (1561–1961) Budapest, 1961. 49–51, 72–80, 109–112, 322–407.
SZIGETI Jenő op. cit. 263–264.
 37. SZIGETI Jenő: „És emlékezzél meg az útról . . .” Tanulmányok a magyarországi szabadeyházak történetéből. Budapest, 1981. 91–105, 119–120.
 38. PÁSZTOR János: A református keresztény egyház istentisztelete. Debrecen, 1985. (A Gyakorlati Teológiai Szeminárium tanulmányi füzetei. I.) 161–162.
 39. A jegyzőkönyv közli az esperesi exmítáció (kirendelés), s a felszentelés, illetve kézzátétel helyét és idejét is.
 40. I oka 1.281 kg.
 41. ASZTALOS István: Oskolatanítók a Galga mentén (Adatok a XVIII–XIX. században működő tanítók életviszonyaihoz) Aszód, 1984. (Múzeumi füzetek, 34.) 2. 7.
FINÁCZY Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800) Budapest, 1927. 283, 287.
SZABÓ Botond: Hagyományok a református lelkészképzésben. Református Egyház, 1985. 125.
 42. FINÁCZY Ernő op. cit. 283, 287.
SZABÓ Botond op. cit. 125.
 43. NAGY Géza: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Budapest, 1985. 113.
(Ez a 17. századra vonatkozó kitétel maradéktalanul vonatkozik az általunk tárgyalt, 18. századra is!)
 44. FINÁCZY Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Budapest, 1896. 35.
(A „particularis schola ellentétele a „studium generale” volt.)

GYÖRGY SZABÓ

DIE KANONISCHE VISITATION DES TRANSDANUBISCHEN REFORMIERTEN BISCHOF JAKAB TORKOS VON 1747

Unsere Studie befaßt sich mit den vom transdanubischen reformierten Bischofs Jakob Torkos (1711–1785) im Jahre 1747 durchgeführten Kirchenbesuchen sowie dem über die generelle Kanonische Visitation angefertigten Protokoll, welches das Handschriftenarchiv der Hauptbibliothek der Transdanubischen Reformatischen Diözese (Pápa) aufbewahrt. Das über die Visitation angefertigte Protokoll (überwiegend in der Handschrift des Bischofs) bereichert unsere bisherigen Kenntnisse über die Kirchen- und Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts im bedeutenden Maß. Die Regierung Jakob Torkos's, Bischof ab 1747, fällt in den unheilswangersten Zeitabschnitt der Geschichte der Diözese. Eine ganze Reihe uralter Gemeinden lösten sich auf oder verwaisten im Verlauf der von der Habsburgermacht unterstützten im Verlauf der von der Habsburgermacht unterstützten und sogar als Staatsinteresse betrachteten „stillen Gegenreformation“. Die protestantische Kirchenpolitik des theresianischen Zeitalters verursachte auch der reformatischen Kirche großen Schaden. Das zeigte sich in der Bildung der Pfarrer, auf diesem Gebiet konnten wir keinen geringen Niveauverfall gegenüber früher feststellen. Die so bedeutende protestantische Peregrination wird zurückgedrängt, die Schulen

leben in ständiger Existenzunsicherheit, die Schulen leben in ständiger Existenzunsicherheit, die Zahl protestantischer Druckereien ist minimal. Die vorhandenen (z.B. Debrecen) sind gezwungen, ihre Bücher mit falschem Impressum herauszugeben, um so die rege Aufmerksamkeit der stets sprungbereiten katholischen Zensoren zu überlisten. Und unter den so veröffentlichten Büchern befinden sich viele puritanischer Verfasser.

Die reformatische Geistlichkeit und Bücherkultur des fernen Siebenbürgens und in der Gegend links der Theis gab der sich in bedrängter Lage lebenden Transdanubischen Kirche geistig-seelische Stärkung. Der lebendige Glaube der ihre Pfarrer, Kirchen und Schulen verlierenden, „verwaisten Gemeinden“ ist die schönste Manifestation der protestantischen Frömmigkeit des 18. Jahrhunderts. Die „hirtenlose Herde“ liest die Bibel, singt Psalter, liest gemeinsam puritanische Bücher und betet, so den „reformatischen Geist“ bewahrend.

Jakab Torkos besucht alle Gemeinden der drei Bezirke der Transdanubischen Diözese (Kirchenbezirk Veszprém, Kirchenbezirk Peremarton und Kirchenbezirk Somogy), die Seelsorge und Kirchendisziplin praktizierend. Im Verlauf

der Visitation weiht er ungeweihte Priester durch Handauflegen. Wo notwendig stärkt er die Schwachen und eben straft er die Sünder. Dieser 36-jährige Bischof praktiziert seine bischöfliche Würde mit ungewöhnlich seltener Vehemenz aus und erfüllt seine Aufgabe. Er wird einer der größten Bischöfe der transdanubischer reformatischen Diözese. Jedoch ist seine Situation nicht leicht. Der Bestand der Kirche ist in Gefahr. Der Obergespan des Burgbezirks Veszprém ist jedoch der wegen seines Rekatholisierungsfanatismus bekannte katholische Bischof von Veszpréms Márton Padányi Biró, der alles unternimmt um die protestantische Glaubensfreiheit zu beseitigen. Gegen ihm und mit der klerikal beeinflussten Bürokratie des Hofes muß er den Kampf auch aufnehmen. Er tut es mit Erfolg, durchstehen doch fast zwei Drittel der transdanubischen reformatischen Gemeinden ziemlich unbeschadet diesen schweren Zeitabschnitt, der mit der Tronbesteigung Joseph II. endete.

Unsere Studien möchten die Aufmerksamkeit auf die auch aus kirchen- und kulturgeschichtlicher Sicht unverzichtbaren Quellenmaterialien kanonischer Visitationen lenken, sowie die unaufschiebbare Notwendigkeit ihrer Aufarbeitung und Textveröffentlichung.

KÖRMENDY JÓZSEF

A VESZPRÉMI PÜSPÖKI URADALOM VESZPRÉMI JAVAINAK KAMARAI ÖSSZEÍRÁSA AZ 1773. ÉVI SZÉKÜRESEDÉS IDEJÉN. III. RÉSZ

A veszprémi püspöki uradalomhoz tartozó Hajmáskér községben 17 7/8-os jobbagytelek van.

A községben a következő uradalmi házak találhatóak:

1. A községen kívül, a templomtól kelet felé van a juhászbérlő kőből épített háza, melynek padozata fenyődeszka, tetőzete szalmával fedett; van benne két szoba, mindegyik két ablakkal és vörös színű kályhával, zárral ellátott két ajtóval. A szobák között van a konyha tűzhellyel és kemencével. Az épület alatt pince van kő bejárattal, kapuval és zárral, kamra üveg nélküli ablakkal és ráccsal. A kocsik számára szín, (továbbá) sövényből készült istállók. A juhakol nyugatról keleti irányban fekszik, melynek hossza 30 öl, szé-

lessége 4 öl deszkából készült kettős kapuval, kőből épült. A szérűskertben, melynek szélessége és hosszúsága 50 öl a juhok számára vesszőből készült helyiségek találhatóak. A szérűskertnek ezen a részén alkalmas hely van a széna tárolására. A legeltetésre engedélyezett juhok száma 400 és azoknak bárányai, eltartásukra szolgál 12 szekérnyi rét, 25 mérőnyi szántó és 12 szekér szalma. A juhász az uradalomnak évente fizet 100 font vaját és 300 forintot.

2. A falu közepén áll egy másik urasági ház kőből, melynek hossza 9 öl, szélessége 3 és fél öl. A padozata deszkával van borítva, teteje szalmával fedett, amelyben van kamra két ablakkal és ugyanennyi ráccsal; konyha tűzhellyel és kemencével,

egy kicsi szoba tűzhellyel, rács nélküli két ablakkal. Mészárszék kettős ajtóval. Ebből a szobából az utcára kis nyílás van, amelyen ki lehet adni a húst, ablaktábláit belülről két vas-horog tartja. Az udvar felé a mészárszék teteje két oszlopra ki van nyújtva: ez alatt vágják le a marhákat, az alja padlóval fedett.

A mészárszékért és házért az uradalom évi 10 Ft bért kap.

3. Kétkerekű fából és sövényből készült malom (amelyhez kisméretű kocsiszín van hozzákapcsolva) belső pitvarral és kettős ajtóval. Ebben van 3 láda a gabona tárolására, egy edény hasonlóképpen a gabona részére, 3 fazekas korong, 2 vasból készült gerendaszorító, 1 vasdorong, 2 keresztvas, 3 kulcs, 1 pöröly, 2 lisz-